

ІВАН ФРАНКО: СИСТЕМНІСТЬ СВИТОГЛЯДНИХ ЗАСАД

П.Г. Берко, Б.С. Левик

У 2006 році минуло 150 літ від дня народження Івана Франка і 90 років відтоді, коли він переступив межу Вічності. Нині, нам, його нащадкам, важливо оцінити нашого геніального уродженця Дрогобиччини та його вклад у розвиток загальносвітової і національної культури. Іван Франко — титан духовних устремлінь українського народу.

Багатогранна творчість І. Франка гідна великого подиву. Вона закономірно викликає постійний інтерес. Історичне значення творчості Франка полягає в її актуальному звучанні. Мабуть не було такого явища в тогочасному суспільно-культурному світі, яке б залишилося поза його увагою і яке б не знайшло у творчості письменника живого відображення.

Водночас ми погоджуємося зі словами славетного українського письменника Уласа Самчука, сказаними півстоліття назад: «Вирогідно мало знаємо ми про нашого Івана Франка. Зводимо його до ролі політичного і національного будителя і будівничого, лишаючи на боці, можливо, суттєвіші його наміри. Він намагався збудувати не тільки національно-соціально громаду. Він передусім жорстоко скальпував наше духовне ество та вимірював ступінь температури нашої душі. Він боявся за саму суть нас, нас як одиниць людських, як Божих творів вищого порядку, яким наказано вершити і завершувати все створене на землі. Іван Франко, як ніхто з наших послів у світ вічного, намагався зробити з нас людей»¹.

¹ Самчук У. Велика літера // МУР: Альманах — Збірник І. — 1946. — С. 51.

Роки української державної самостійності принесли нове піднесення, нові ідеї та методологічні підходи й у франкознавство. Ця галузь нашої науки позбулася радянських ідеологем та трафаретів, звільнилася від спрощеного розуміння творчості генія. З'явилися численні ґрунтовні монографії і статті українських і закордонних (польських, австрійських, німецьких) франкознавців, які поглибили й урізноманітнили прочитання Франкової спадщини, її ідейних, теоретичних, поетикальних, духовних аспектів. Особливо плідно працюють франкознавці Львова (тут при Національному університеті функціонує Інститут франкознавства), Тернополя, Дрогобича, Івано-Франківська, Києва, Одеси, Рівного, Чернівців. Справжньою культурною подією стало видання творів І. Франка, що не увійшли до радянського 50-томника (*Франко І. Мозаїка: Із творів, що не увійшли до Зібрання творів у 50 томах. Укл. Зіновія Франко, Михайло Василенко. — Львів: Каменяр, 2001.*).

Сьогодні і на академічному рівні, і на рівні популярної освіти ми вже не зводимо усю творчість І. Франка до «боротьби за інтереси робітничого класу» чи до «пропаганди соціальної революції», не говоримо про нього як про «соціаліста» та «революціонера-демократа» і т. ін. Натомість І. Франко щораз постає перед сучасниками як оригінальний мислитель, дивовижно продуктивний політичний діяч і публіцист, багатогранний вчений і витончений майстер красного письменства. Ми дізнаємося про складні шляхи його інтелектуальних пошуків, про його світоглядну еволюцію, широкі творчі та ідейні контакти в контексті світової культури. Це продемонстрували й великі франкознавчі конференції, за матеріалами яких були видані фундаментальні наукові збірники, наприклад, науковий збірник *Іван Франко — письменник, мислитель, громадянин.* — Львів: Світ, 1998.; і спеціальні тематичні регулярні видання: «Іван Франко: статті і матеріали» в серії «Українське літературознавство» (Львівський Інститут франкознавства), «Науковий вісник» Львівського музею Івана Франка, «Франкознавчі студії» (Дрогобич).

Однак нові віяння в культурному та інтелектуальному житті України народили й нові проблеми. У франкознавстві такою проблемою стало питання, наскільки І. Франко був Каменярем? Чи не заважає нам сьогодні цей образ-стереотип збагнути і відчутти все багатство і духовну глибину його таланту? Ще Євген Маланюк — блискучий поет-націоналіст та есеїст чи не перший зауважив, що образ Каменяра звужує і спрощує наш погляд на таку багатогранну постать Івана Франка. На цю тему з'явилася навіть спеціальна монографія Тамари Гундоро-

вої «Франко — не Каменяр» (Мельбурн, 1996). Ціла група дослідників (Т. Гундорова, С. Павличко, Я. Поліщук, Я. Грицак та ін.) взялася переосмислювати творчість І. Франка під кутом зору постмодернізму. Відповідно, пріоритетним у їхніх працях стало те, наскільки відповідав І. Франко певним націоналістичним, культурним та естетичним канонам модернізму. При цьому, на нашу думку, названі дослідники певним чином проігнорували історичну конкретику, ті реальні проблеми і завдання, які стояли тоді, в останній чверті ХІХ ст. — на початку ХХ ст., перед українською нацією. У підсумку вийшло так, нібито І. Франко не відповідав своєю творчістю «останній моді» європейської літератури, був обмежений «рамками народництва» і т. ін. Наприклад, Соломія Павличко, ведучи мову про «офіційний народницький дискурс Івана Франка», стверджує, що «в тих аргументах, якими Франко послужився при розгромі „Молодої Музи“, в черговий раз виявляється його антимодернізм»². Зі свого боку Ярослав Поліщук наголошує, що «науковий реалізм», принципам якого слідував І. Франко, «перешкодив йому в оцінці молодого свідомого українства», над ним «тяжкла важка спадщина цілої епохи народницької ідеології і філософії мистецтва»³. Так образ «Франка-Каменяра» обростає певними означеннями мінусовості і негативності. Подібні твердження, перевівши їх на рівень базарної розмови, підхоплює бульварна преса і в суспільстві починає формуватися новий негативістський стереотип про письменника, але тепер вже вибудований не тільки на соціалістичних, а й дещо інших ідеологемах.

До слова, на подібні закиди проти нібито «примітивності» естетичного мислення І. Франка у свій час відповів відомий львівський науковець Іван Денисюк: «І. Франко критикував представників нових мистецьких напрямів не за те, що вони були модерністами, а що були модерністами заслабкими»⁴.

Тож перед сучасним дослідником усе ще стоїть надскладна проблема синтезу розмаїтих (може, аж надто розмаїтих, а іноді й суперечливих) іпостасей творчого феномена Франка, потреба погодити «каменяра» й «не-Каменяра», «реаліста» і «модерніста», «соціаліста» й

² Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі. — К.: Либідь, 1998. — С. 84.

³ Поліщук Я. Міфологічний горизонт українського модернізму. — Івано-Франківськ: Лілея, 1999. — С. 72.

⁴ Денисюк І. Франкознавство: здобутки, втрати, перспективи // Іван Франко — письменник, мислитель, громадянин. Матеріали Міжнародної наукової конференції. — Львів: Світ, 1998. — С. 12.

«націонал-демократа», «ідеаліста» і «матеріаліста», «утилітариста» і «психолога», «оптиміста» і «песиміста»... Бо ж таких «непослідовностей», внутрішніх антагонізмів у Франковій життєтворчості — безліч. Зрештою, письменник сам зізнався:

Я боротись за правду готов,
Рад за волю пролити свою кров,
Та з собою самим у війні
Не простояти довго мені⁵.

Цю війну із самим собою, внутрішнє протистояння різних «головів» своєї душі він неодноразово творчо гіпостазував у колізії «двійництва» — смертельному герці двох Миронів (прозовий та поетичний «Поєдинки», поема «Похорон») та його менш «радикальних» художніх варіантах («Хома із серцем і Хома без серця», діалог Мойсея та Азазеля в «Мойсеї» та ін.).

Проте усі ці суперечності — не свідчення Франкової «розхристаності» (тим більше світоглядної «недорозвинутості»), браку волі до внутрішньої цілісності, душевної й світоглядної гармонії, а радше вираз надміру напружених, до краю інтенсивних духовних пошуків. Франко — чоловік-перехрестя, людина, навстіж відкрита до світу, котра жадбно ловила найтонші коливання атмосфери своєї епохи, і водночас — чоловік-розвій, що завше перебував у русі, зміні, поступі; супокій ніколи його не вдовольняв. І саме завдяки своїй межовій відкритості, еволюційній змінності, а відтак — стереометричності, багатогранності, навіть амбівалентності, феномен Франка — власне як унікальний людський — посідає небуденне місце не тільки в історії нашої культури, але й у досвіді новоєвропейської людини загалом.

Дивовижним універсалізмом свого генія І. Франко завдячував насамперед гарячому бажанню «обняти цілий круг людських інтересів», аби «не лишитися чужим у жаднім таким питанні, що складається на зміст людського життя», а отже, «бути цілим чоловіком»⁶. Він як «цілий чоловік» був одержимий ненаситною фаустівською жагою пізнання, продиктованою внутрішнім спонуканням творчого духу високообдарованої особистості розпросторитися якнайширше, «все проникнути, все проглянути, все скуштувати». Відтак вся його великося-

⁵ Франко І. Зібрання творів у 50-ти томах. — К.: Наукова думка, 1976–1985. — Т. 3. — С. 282. (Далі посилання на праці Франка здійснюється за цим виданням із зазначенням відповідного тому.)

⁶ Див. більш докладно: Маланюк Є. Книга спостережень. — Т. 1. — Торонто, 1962. — С. 86.

жна творчість — не що інше, як багатоголосий вислів його універсального світогляду. Вислів, звісно, не прямо-декларативний, системно-програмний, а опосередкований жанровими й стильовими інтенціями відповідних типів творчості (художнього, наукового, публіцистичного, власне філософського). За висловом Є. Маланюка, «Природою своєю Франко був поетом не естетично-емоційного, а саме інтелектуального, сказав би я, гетеанського роду»⁷. Хоч би що він робив, хоч би чим займався, хоч би якої проблеми чи реалії торкався його всеобіймаючий, могутній розум — усе він прагнув охопити думкою, осягнути, зрозуміти, осмислити. Франко — суб'єкт, схильний до рефлексії, інтелектуаліст-ерудит, митець, мислитель і вчений-філософ, який завжди намагався осмислити світ і своє місце в ньому та роль своєї культуротворчої діяльності. Він цурався суто емоційних, не вивірених строгістю *ratio* кроків як у мистецтві (певно, звідси нехить до «декадансу» з його формальними експериментами), так і в науці та політиці.

Попри спроби (особливо радянської доби) «увібрати» Франка-мислителя в прокрустове ложе якоїсь однієї визначеної філософської системи (найчастіше «революційного демократизму»), сьогодні можемо з певністю стверджувати, що український велет не вкладається ні в які «ізви» (ні естетичні, ані філософські). Як своєрідний, суверенний духовний феномен, Франко світоглядно немовби «випорскує» із тенет традиційних філософських систем. Колосальний конгломерат наявної філософської проблематики, цілий комплекс ідей різних часів і культур, український мислитель перетопив у горнилі сумніву й віри на власну філософію, заломлену на життєву конкретику своєї доби і нації. На міжнародному конгресі франкознавців (Львів, 25–27 вересня 1996 р.) професор І. Денисюк стверджував: «Франкові погляди необхідно трактувати як його власну, еволюційно складну філософську систему — „франкізм“, у якій є оригінальна візія людського прогресу, гуманізму, обстоювання прав одиниці на суверенність і прав нації на самостійну, незалежну власну державу. Є також критика завужених, односторонніх догматичних доктрин, у тому числі марксизму, зокрема його теорії класової боротьби як релігії ненависті між людьми, спрямованої проти консолідації націй»⁸.

Звісно, «франкізм» як оригінальний філософський світогляд не безgruntовний, він міцно вкорінений у національну та світову культурну традицію. Проте мислитель не приймав беззастережно, «на віру»

⁷ Маланюк Є. Книга спостережень. — Т. 1. — Торонто, 1962. — С. 88.

⁸ Денисюк І. Франкознавство: здобутки, втрати, перспективи // Іван Франко — письменник, мислитель, громадянин. — Львів: Світ, 1998. — С. 14.

жодних готових концепцій. До кожного вчення він ставився критично, розважливо (особливо в зрілий період творчості), відзначаючи поруч із його сильними сторонами й негативні риси. Надзвичайна історико-філософська ерудиція Франка не заважала йому виробляти власні погляди на людину, суспільство, світ, а, навпаки, — допомагала.

У цьому аспекті справедливими видаються міркування В. Пшеничнюка: «Філософський світогляд такої визначної постаті, як І. Франко, не потребує того, щоб його „притягували“ до однієї чи іншої сторони (матеріалізму чи ідеалізму) одночасно. Вони мають свою автономність, свою цінність і значущість. Вважаємо, що це був раціоналізм, який намагався синтезувати нові форми й умови життя шляхом поєднання свідомого чи підсвідомого, ідеї романтизму, позитивізму й матеріалізму»⁹. Властиво, тверезий критицизм, діалектичний синтетизм, розумна поміркованість, ясність мислення є виразними прикметами Франка-філософа (особливо зрілої пори). Хоча його ідеї завжди були насажені пристрастю, та він не кидався в крайнощі, а шукав розумного розв'язання проблемних ситуацій, уникаючи екстремальних засобів.

Франко — один із небагатьох українських філософів раціоналістично-позитивістичної орієнтації, який створив надзвичайно широку за обсягом проблематики (від загальних законів буття і природи до людини та її духу), хоча й недостатньо системну концепцію світобачення, вперше розвинув філософію національної ідеї на раціональних засадах. У цьому його заслуга перед історією української думки. А своєрідність Франка-філософа в розвієвропейської філософії, на наш погляд, полягає у не зовсім традиційному для західної парадигми мислення сполученні позитивізму й раціоналізму з персоналістичною етикою та гуманізмом, в універсалізмі й життєво-практичній конкретності проблематики, передчутті проблем екзистенціалізму (особливо у філософських поемах). Чітко ідеалістичний світогляд простежується у листі Івана Франка до Михайла Драгоманова, в якому він зрікається з реалістичного способу творчості, як його душі невластивого, і повернення до романтизму, в сфері якого він душею відпочиває і без насильства над нею творить. І його дальші ліричні поезії, як «Зів'яле листя», «Мій Ізмарагд», його поеми «Панські жарти», «Смерть Каїна» видання «Наукової бібліотеки» та інші, це є яскравий доказ того повернення до органічного, властивого його душі ідеалізму в світогляді і романтизму у творчості. Франко стає активним проповідником ідеалі-

⁹ Пшеничнюк В. О. Філософія української революційної демократії (М. Драгоманов, Л. Українка, І. Франко). — К.: Либідь, 1994. — С. 315.

стичної філософії: «Молоді люди домагалися поперед всього коротких, зрозуміло написаних оглядів сучасних наук; от ми й вибрали, крім філософії Шульце (він дотягнув свій огляд тільки до Канта, і по-моєму, особливо гарно зробив філософію Платона і отців церкви, котра ввійде в другу книжечку)»¹⁰.

Протягом усього життя І. Франка «провідною зорею» його світогляду й творчості була віра в поступ. І в добу молодечого романтизму, «і на зорі соціалістичної пропаганди», і в часі радикальної політичної діяльності, і в «днях журби», і золотій пори «Мойсея», і «Semper tūro» Франко ніколи не втрачав упевненості в нескінченному поступальному рухові усього існуючого. Поняття розвою завжди лежало в основі і його наукової діяльності, й художньої творчості; тому Франкова філософія з повним правом може бути кваліфікована як філософія розвою. Недарма дві найзначиміші — принаймні, найбільші за обсягом — його філософські праці («Мислі о еволюції в історії людськості» та «Що таке поступ?») безпосередньо присвячені якраз проблемі розвою, еволюції, поступу. Через призму цього поняття він розглядав всі сфери й проблеми, висуваючи вимогу кожний предмет пізнання трактувати в діалектично-розв'язувальній перспективі (незалежно від того, чи це явище природи, чи культури, чи суспільного життя).

Праця — ще одна визначальна константа Франкового світогляду — це, в його розумінні, головний засіб просування по шляху поступу. Так, ще в першому своєму філософському трактаті «Поезія і її становисько в наших кременах» Франко зазначає, що духовне ледарство, то злочин проти гуманності. Ставлячи в центр своєї філософії людину, він формулює головний закон людяності, суть якого в тому, що неробство — зло, а праця — добро. Праця у розумінні Франка — єдине, що здатне творити і вдосконалювати людську душу, вселяти в неї почуття гідності і правди. Іван Франко зазначає, що ґрунтом для становлення справжньої «правдивої» моралі є формування кожної окремої людини в процесі її життя, на ґрунті її власного вибору, в будь-якому іншому випадку — моральні цінності виступають як зовнішні, абстрактні цінності, які не стали для людини своїми. Тому абстрактна мораль, яка існувала протягом багатьох років у нашому суспільстві, весь час і залишалась саме абстрактною, вона не стала і не могла стати критерієм для кожної людини, не могла впливати на національну самосвідомість, на традиції, які розвивалися століттями. Нині проблема духовності і виступає як пошук змісту у вічності, незникаючого екзистенціально-

¹⁰ Франко І. — Т. 49. — С. 112.

го стану людини. Відродження духовності неможливе без повернення до реальних цінностей народу, неможливе без розуміння унікальності автономності особи, без розуміння совісті як морального вибору.

Автобіографічне зізнання письменника з «Переднього слова» до збірки «Із літ моєї молодости» (1914), писаного 2 травня 1913, за три роки до відходу у вічність: «В своїй оце вже близько 40-літній літературній діяльності я переходив різні ступні розвою, займався дуже різнородною роботою, служив різним напрямам і навіть націям... Та скрізь і завжди у мене була одна провідна думка — служити інтересам мого рідного народу та загальнолюдським поступовим, гуманним ідеям. Тим двом провідним зорям я, здається, не споневірюся досі ніколи і не споневірюся, доки мого життя»¹¹.

Отже, духовний світ людини є її найдорожчим надбанням. Філософія Івана Франка замішана на почуттях і розумінні благородності матерії людського духу. «Дух, що тіло рве до бою», дух любові й справедливості, знання й громадянської самопожертви, віри в щасливу майбутність — це дух істинно франківський, каменярьський, молодий і переможний. В одному з найкращих філософських віршів («Веснянки»), звертаючись до матері природи, поет звинувачує її в тому, що вона найдосконаліше своє творіння — людську душу — кидає «свиням під ноги». Франко говорить, що, на жаль, людина цілком природно піддає собі «крила духовності», втрачає потяг до ідеалу, стає жертвою громадського песимізму й збайдужіння. Франківська філософія породжує досить важливу і актуальну ідею: людина носить вічність у своїй уяві, в ілюзіях і думках, у муках свого сумління, а тому в сфері духу панує, власне, та найдорожча різномірність, яка робить людей несхожими, цікавими і цим дає людям основу для їхньої єдності, для братерства і любові.

Однак Франко — не філософ. Точніше не цілком і не тільки філософ, «не цілком» фаховий філософ (попри те, що здобув учений ступінь доктора філософії у Віденському університеті). (Потрібно пам'ятати, що в ХІХ ст., а на Заході ще й донині, за середньовічною традицією, докторами філософії іменовали усіх вчених, які захистили дисертаційну роботу в галузі суспільно-гуманітарних і, частково, природничих наук, окрім теології, юриспруденції та медицини.) Франко був високопрофесійним філологом, фольклористом, журналістом, літератором, але не філософом. Як не був він професійним економістом, або політиком. Це дещо «провокативне» твердження насправді

¹¹ Франко І. — Т. 3. — С. 282.

зовсім не суперечить уже узвичаєному уявленню про Франка як генія універсального хисту — письменника, ученого, громадянина, який таки був і політичним та громадським діячем, і економістом, й істориком. І — в тому числі — філософом. Природно, що така плідна й велетгранна діяльність не могла бути завжди на одному рівні професійної майстерності; сам Франко в ювілейній промові 1898 року зізнався, що до муру національної культури й суспільного життя не раз мусив додавати різного ламу й труску, почувуючи себе до обов'язку заповнювати «люки і шпари» в тому мурі, і вельми сумнівався (одержимий надмірною скромністю), чи щось із його творів «перейде до пам'яті будущих поколінь»¹².

Таки перейшло; та зрозуміло, що не все з цього велетенського спадку титана за значущістю й досконалістю дорівнює «Мойсееві». Багато що творилося «на злобу дня», ба навіть на потребу години, задля задоволення хвилимих національних домагань, вимог моменту («В кожному часі я дбав про те, щоб відповісти потребам хвилі і заспокоїти злобу дня»¹³.) Тож і різні форми самореалізації творчої особистості Франка — нерівноцінні, хоч і всі вони — значущі в контексті національного розвитку. Сам письменник у листі до А. Кримського від 26 серпня 1898 р. зізнався: «У науці й публіцистиці я був і, мабуть, усе буду тільки дилетантом. Мене тягне сюди і туди, я силкуюся пізнати се й те питання, а коли берусь писати про нього, так се головне для того, що ніхто компетентніший про нього не пише. Я більш популяризатор, ніж оригінальний учений . . . Я тільки те чую, що і в своїй науковій і публіцистичній праці я вношу свій темперамент і сим способом розбуджую зацікавлення до порушуваних мною питань у людей, що досі й не підозрівали сих питань. Для Галичини се досить багато»¹⁴. Ця «авторитетна» теза справедлива і щодо Франкових філософських зацікавлень.

Франко ніколи не мислив філософську іпостась свого таланту як самодостатню чи, тим більше, визначальну, провідну, а лишень як допоміжну, підпорядковану іншим, навіть вторинну. Він ніколи не називав себе філософом, не ідентифікував свою творчу діяльність (чи навіть якийсь із її аспектів) із «професійним» теоретичним філософствуванням. Зрештою, не зовсім безпідставно йому неодноразово закидали ідейну непослідовність, асистемність, неорганізованість, фрагментар-

¹² Франко І. — Т. 31. — С. 308.

¹³ Франко І. Одвертий лист до галицької української молодіжі // Франко І. Вибрані твори у 3-х томах. — Т. 3. — Дрогобич: Коло, 2004. — С. 570.

¹⁴ Франко І. — Т. 50. — С. 115.

ність світогляду, невиробленість категоріального апарату. Так, Я. Грицак говорить про «брак системності й послідовності в поглядах» як «слабке місце» політичного світогляду І. Франка¹⁵. Зрештою, він і не прагнув формулювати якусь цілісну, монолітну філософську систему; набагато важливішим для нього було дослухатися до вітрів епохи і гідно відповідати їй запитам.

Саме тому Франко — ворог усілякої доктрини: «Доктрина — се формула, супроти якої уступають на задній план живі люди й живі інтереси. Доктрина — се уніформ, стрихулець, ворог усяких партикуляризмів. Доктрина — се з роду централіст, що задля абстрактних понять не щадить конкретних людей і їх конкретного добробуту»¹⁶. Тільки живе життя у всьому його ультраскладному розмаїтті, неувібгане в готові (хай і позірно мудрагельські!) «формулки», могло слугувати предметом і метою світоглядних шукань автора «Мойсея». І принциповий антидогматизм — вихідний пункт його філософствування.

Погляди І. Франка розвивалися в контексті реальних подій обставин його особистого, громадського і національного життя. Ми і нині у великому боргу перед великим патріотом України. Ми мусимо визнати, що недостатньо знаємо його роздуми про перспективи розвитку України, про наше місце у світовій спільноті. На думку великого знавця української проблематики Клеренса Манінга, Іван Франко був і залишається «скульптором модерної української нації»¹⁷. Франко завжди залишався самим собою, мав власний світогляд і ввійшов у свідомість наступних поколінь, як невтомний будівничий праведник людських душ та світлого майбутнього українського народу.

І ще одне, ми щиро хочемо застерегти читача від фальшивих нинішніх пророків, котрі стараються використати ідеї Івана Франка для своїх інтересів. Особливо небезпечним є те, що вони, вириваючи деякі положення із загальних роздумів мислителя у перекрученому, спотвореному вигляді, подають їх як свої, називаючи себе послідовниками Каменяра. Плідна й багатогранна діяльність Івана Франка залишається взірцем жертвовного служіння (в його ж таки розумінні) українській нації. А сам він належить до плеяди, хто став сіллю української землі.

¹⁵ Див.: Грицак Я. Іван Франко в еволюції української політичної думки // Сучасність. — 1994. — № 9. — С. 122.

¹⁶ Франко І. — Т. 45, с. 402.

¹⁷ Манінг К. Основи творчого методу Івана Франка. Вибране. — Т. 1 — Мюнхен, 1971. — С. 31.